

Bernadette Sanders

Taalontwikkelings stoornissen

in het basisonderwijs
en het speciaal basisonderwijs

Signaleren, praktische handelingsadviezen en tips

**Lannoo
Campus**

Inhoudsopgave

De stille wereld	8
Voorwoord door Constance Vissers	9
Inleiding	11
1 Wat is TOS?	15
1.1 Inleiding	15
1.2 Bestaat er een eenduidige definitie voor TOS?	16
1.3 Geen 'moderne' problematiek, TOS is van alle tijden	21
1.4 Mogelijke oorzaken TOS	23
1.5 Taalproductieproblemen of taalproductie- én taalbegripsproblemen	25
1.6 De invloed van TOS op de ontwikkeling van het kind	32
1.7 Gevolgen van TOS op lange termijn	35
1.8 De onschatbare waarde van logopedie	37
2 Het spraak-taalsysteem	46
2.1 Inleiding	46
2.2 De taalverwerving	47
2.3 De taaldomeinen	48
3 TOS signaleren	61
3.1 Inleiding	61
3.2 Het belang van een vroege signalering	62
3.3 Kenmerken van een mogelijke TOS	68
3.4 Het 'niet pluis'-gevoel in kaart brengen	71
3.5 Diagnostiek en onderzoek	77
3.6 Belang van het in kaart brengen van de communicatieve redzaamheid in de klas	82
4 TOS en de communicatieve redzaamheid	84
4.1 Inleiding	84
4.2 Een definitie: wat is communicatief redzaam zijn voor een kind met TOS?	85
4.3 'In vertrouwen kwetsbaar durven te zijn'	89
4.4 Communicatief redzaam in sociale situaties	90
4.5 Observeren van de communicatieve redzaamheid in de onderbouw (tot en met groep 4)	92

4.6	Signaleren van problemen in de communicatieve redzaamheid bij kinderen vanaf zes jaar	95
4.7	Woordvindingsproblemen	100
4.8	Ondersteuning in de klas in de communicatieve redzaamheid	104
4.9	Communicatieve redzaamheid in spel	107
5	De sociaal-emotionele ontwikkeling bij TOS	111
5.1	Inleiding	111
5.2	Belang van een adequate sociale interactie	111
5.3	Verwoorden en benoemen van emoties	114
5.4	Theory of Mind (ToM), de ontwikkeling van het sociale begrip	120
5.5	De rol van innerlijke taal	123
5.6	Emotionele competentie	125
5.7	Sociaal onhandig en onbegrepen	128
5.8	Interactie met leeftijdsgenoten	130
5.9	Sociaal spel	132
6	Belang van psycho-educatie	135
6.1	Inleiding	135
6.2	Accepteer het kind met zijn specifieke onderwijsbehoefte	136
6.3	Methodieken psycho-educatie	137
6.4	Bouwen aan zelfvertrouwen bij het kind met TOS	138
6.5	De basisbehoeften autonomie, relatie en competentie	140
6.6	In gesprek met het kind met TOS	142
6.7	Het zelfbeeld van het kind versterken	146
7	TOS in relatie tot de executieve functies	149
7.1	Inleiding	149
7.2	Executieve functies en het 'talige' denken	152
7.3	Belemmeringen in het leerproces bij TOS en zwakke executieve functies	153
7.4	Samenhang tussen taal, taalbegrip en de executieve functies	155
8	TOS in relatie tot gedrag	174
8.1	Inleiding	174
8.2	Belang van visuele ondersteuning	174
8.3	Gedrag als hulpvraag	175
8.4	Taal stuurt ons handelen en denken aan	181

8.5	Motivatie	183
8.6	Gevolgen van overvraging	187
8.7	Observeren van het 'ongewenste' gedrag	189
9	Meertaligheid en TOS	192
9.1	Inleiding	192
9.2	Meertalige kinderen hebben een dubbele taak	193
9.3	Signalering en testen bij meertalige kinderen	194
9.4	Taalverwerving en de culturele achtergrond	199
9.5	Partnerschap met de meertalige ouders	203
9.6	Meertalige logopedie	205
10	Interactie met het kind, het taalaanbod	207
10.1	Inleiding	207
10.2	Het uitdagen van de interactie met het kind	207
10.3	Methodieken: Het VAT-principe	210
10.4	Methodiek: De DGM-methode, de Denkstimulerende Gespreks-Methodiek	212
10.5	Soorten vragen in de interactie met het kind	214
10.6	Een verhaal vertellen	217
11	Taalonderwijs, taalstimulering en woordenschatontwikkeling	222
11.1	Inleiding	222
11.2	'Taal is niet los te verkrijgen'	222
11.3	Woordenschatontwikkeling	225
11.4	Taalactiviteiten in de klas	228
11.5	Methodieken	236
11.6	Aan de slag met taal in opstel, werkstuk en boekverslag	239
12	TOS en de relatie tot lezen, begrijpend lezen, rekenen en dyslexie	243
12.1	Inleiding	243
12.2	Instructie als gatenkaas	243
12.3	Schooltaal	245
12.4	Taal in rekenopdrachten	247
12.5	TOS en problemen met leren lezen en spelling	252
12.6	TOS en ondersteuning bij het aanvankelijk lezen	254
12.7	Samenhang tussen TOS en de leesontwikkeling	259
12.8	Leesproblemen en dyslexie bij TOS	262
12.9	Begrijpend lezen	266
12.10	Problemen met automatiseren	270

13	Onderwijs- en ondersteuningsbehoefte van het kind met TOS	272
13.1	Inleiding	272
13.2	Overzicht, structuur en regelmaat	273
13.3	Klassenmanagement	275
13.4	Overschrijven van het bord	278
13.5	Talige informatie en de communicatie moeten voor elk kind te volgen zijn	279
13.6	Instructie buiten het leslokaal	280
14	Een goede overdracht naar het vervolgonderwijs	282
14.1	Inleiding	282
14.2	Een goede oriëntatie is de eerste stap	283
14.3	De inhoud van een goede overdracht	283
15	De gevolgen van TOS kort samengevat	285
	Tips voor materialen	286
	Voor de Vlaamse lezers	287
	Belangrijke websites	290
	Literatuur en artikelen	294
	Dankwoord	301

De stille wereld

Onwrikbaar, dik en solide als een oud gewelf
Een sta in de weg, voor anderen, voor mezelf
Zorgvuldig opgezet en in een vakkundige bouw
Een muur die me beschermt, die ik volledig vertrouw

Steen voor steen nauwkeurig gemetseld in mijn geest
Bescherming voor een plek waar alleen ik ben geweest
Een veilige haven voor momenten van serene rust
Helemaal in mezelf verzonken, intens gefocust

Soms kan er een steen, een deel worden gesloopt
Een stukje verdediging afgebroken dat was opgehoopt
Mijn vertrouwde stille wereld die zoekt naar de deur
Maar het meestal moet doen met een kleine scheur

Terloops een kort gesprek, onverwachts en spontaan
Opeens in de open wereld, onbedoeld, ik voel me staan
Niet wetend wat er wordt verwacht en hoe ik wat zeg
Woorden die in puzzels verdwijnen die ik niet meer leg

Broos vertrouwen in een moment van spanning voorbij
Die woorden die ik sprak, waren die echt van mij?
Laat maar, het echoot nog na achter die veilige muur
De kleine scheur in mijn stille wereld was van korte duur

Nu zit ik er weer, alleen in stilte tussen iedereen in de klas
Zoveel weten, willen zeggen, kunnen zeggen, ik pas
Ik bewaar het wel voor mezelf, voor later wellicht
Wanneer ik mijn woorden kan schrijven in een gedicht

M.

Uit: Taalontwikkelingsstoornissen in de klas (Sanders, 2017)

Voorwoord

CONSTANCE VISSERS, BIJZONDER HOGLERAAR NEUROPSYCHOLOGIE EN TAALONTWIKKELINGSSTOORNISSEN

Taal hebben we heel hard nodig, om ons te verbinden met onze binnenwereld, met de ander en met de wereld om ons heen. Dankzij innerlijke taal kunnen we communiceren met onszelf en onszelf steeds beter begrijpen, en dankzij sociale taal kunnen we communiceren en ons verbinden met de wereld om ons heen. Onze wereld is snel en talig. Nieuwe kennis en vaardigheden, maar ook sociale contacten, verwerven we via woorden.

Maar wat nu als je taalontwikkeling hapert? Kinderen, jongeren en volwassenen met TOS hebben minder woorden om te spreken en te denken. De woorden die ze hebben kunnen ze vaak minder goed inzetten. Dit maakt hun wereld klein; kleiner dan de wereld van hun leeftijdsgenoten. Veel opgroeiende kinderen met TOS lopen vast; ze zijn onzeker en voelen zich vaak buitengesloten.

Dit plaatst niet alleen ouders, maar ook mensen in het onderwijs voor een belangrijke opdracht. Het is aan hen om kinderen met TOS te helpen bij het vergroten van hun wereld en ze beter toe te rusten voor participatie in een wereld die ook voor hen toegankelijk is.

It takes a village to raise a child. Het grootbrengen van een kind met TOS vraagt meer dan een dorp. Het vraagt om intensieve uitwisseling en samenwerking tussen ouders en verzorgers, professionals uit zorg en onderwijs, wetenschappers uit binnen- en buitenland en ervaringsdeskundigen met TOS. De vraag waar zij gezamenlijk voor staan is: hoe kunnen we 'het dorp' voor kinderen met TOS toegankelijk maken? Ons inzicht in passende zorg en onderwijs voor kinderen en jongeren met TOS kan alleen groeien als in deze samenwerking theoretische modellen worden getoetst, verfijnd en bijgesteld op geleide van ervaringen in de praktijk van onderwijs, zorg en opvoeding.

Bernadette Sanders levert in dit boek een inspirerende en onvervangbare bijdrage aan deze multidisciplinaire dialoog. Ze laat ervaringsdeskundigen met TOS, deskundigen uit zorg en onderwijs, en wetenschappers van vroeger en nu aan het woord. Ze integreert deze inzichten tot een empirisch en theoretische onderbouwde visie op het gehele spectrum van TOS.

De meeste kinderen met TOS volgen regulier onderwijs in het (speciaal) basisonderwijs. Het is belangrijk dat de mensen die dit onderwijs dragen, kennisnemen van Sanders' boek zodat zij daadwerkelijk passend onderwijs kunnen bieden. Onderwijs dat bijdraagt aan het vergroten van de sociale en innerlijke wereld van kinderen met TOS.

September 2024

Inleiding

'Wereldwijd wordt taal dé indicator genoemd van het welbevinden van kinderen. Een niet goed verlopende taalontwikkeling heeft dan ook grote impact op het emotioneel welbevinden van kinderen.' (Law, Charlton en Asmussen, 2017)

Ongeveer zeven procent van de schoolgaande kinderen in Nederland kampt met een taal- en spraakontwikkelingsstoornis. En toch is dit, zeker in vergelijking met de meer bekende ontwikkelingsstoornissen zoals ADHD, autisme of dyslexie, een relatief *onbekende* aandoening. Terwijl een taalontwikkelingsstoornis (TOS) vaak samen met andere ontwikkelingsstoornissen voorkomt.

Bij een deel van deze kinderen is de taalstoornis ernstig: zij ontwikkelen zich niet goed en worden, mede door hun specifieke ondersteuningsvragen, vaak naar het speciaal (basis)onderwijs doorverwezen. Kinderen met TOS vinden over het algemeen in Nederland een plek in het speciaal onderwijs (so cluster 2¹), het speciaal basisonderwijs (sbo) en het regulier basisonderwijs. Maar in de praktijk blijken deze kinderen vaker naar het speciaal basisonderwijs verwezen te worden, daarom richt ik mij in dit boek dus niet alleen op het regulier basisonderwijs, maar zeker ook op het speciaal basisonderwijs. De onderwijsbehoeften van het kind met TOS zijn in elke vorm van onderwijs hetzelfde, vraag is welke vorm van onderwijs het beste aansluit bij deze onderwijsbehoeften.

In welke onderwijsvorm je ook lesgeeft, het is altijd belangrijk dat je je inleest over de problematieken die je in je klas tegenkomt. Handelen zonder de onderliggende oorzaak van opvallend gedrag te kennen, is namelijk onverstandig. Ga niet alleen uit van wat je meent te zien. Taalproblemen kun je niet zien, wat je wel kunt waarnemen, is het gedrag dat volgt op frustratie en onmacht.

Wanneer je als leerkracht de mogelijke uitingsvormen en de gevolgen van TOS voor het onderwijs kent en beseft wat communicatienood is, kun je als professional beginnen te handelen. Pas wanneer je de problematiek van het kind met TOS echt leert kennen en weet waar deze kinderen dagelijks bij jou in de klas tegenaan lopen, kun je ontdekken wat ze echt nodig hebben van jou als professional in de klas. Als je dan de onderwijsbehoeften van een kind met TOS kent, kun je het beter ondersteunen met de juiste handvatten en ondersteunende strategieën.

Neem dus vooral de tijd om de theorie achter TOS te ontdekken, want kennis daarvan is de manier om de hulpvraag van een kind te 'zien' en te ontdekken. In dit boek vind je

dan ook niet alleen tips, maar ook genoeg theorie en informatie over *de kenmerken* van de TOS-problematiek. Ook een literatuurlijst mag dus niet ontbreken.

Over ADHD, autisme, gedrag en dyslexie bestaat al veel literatuur, over TOS veel minder. Hoewel je al meer literatuur over TOS vindt dan toen ik in 2017 *Taalontwikkelingsstoornissen in de klas* schreef, mijn eerste boek over dit onderwerp dat ik nu deels herschrijf. In de afgelopen zes jaar is er veel onderzoek verricht naar TOS en de sociaal-emotionele ontwikkeling, de rol van innerlijke taal en de gevolgen van een zwak ontwikkelde Theory of Mind. Bijvoorbeeld ook naar de rol van innerlijke taal bij het uitvoeren van de executieve functies en naar de gevolgen van TOS voor school, leren en deelname aan de maatschappij. Uit alle onderzoeken blijkt nu steeds meer dat een kind met TOS complexere ondersteuningsvragen heeft, waarop we onze interventies meer zouden moeten richten. Met al die nieuwe inzichten en ontwikkelingen leek het een goed idee om het eerste boek opnieuw te schrijven.

In hoofdstuk 1 leg ik beknopt uit wat TOS is. Kinderen met een taalontwikkelingsstoornis kunnen op verschillende taaldomeinen problemen ondervinden. We spreken van TOS als de spraakvaardigheid en/of taalvaardigheid van een kind zich niet voldoende ontwikkelt, zonder aantoonbare verklaring. Deze kennis is van belang om de juiste interventie te kunnen starten, iets wat ik in hoofdstuk 2 toelicht. Heb je mijn eerste boek *Taalontwikkelingsstoornissen in de klas* (Sanders, 2017) gelezen? Dan zul je merken dat enkele zaken in deze eerste twee hoofdstukken terugkomen, namelijk de theoretische onderbouwing zoals ‘Wat is TOS?’ en ‘Het spraaktaal-systeem’.

In hoofdstuk 3 leg ik dan uit waarom het zo belangrijk is om ernstige problemen in de spraak-taalontwikkeling al vroeg te signaleren, bij jonge kinderen. Als de spraak-taalontwikkeling niet goed op gang komt, is dat namelijk van invloed op de algehele ontwikkeling van een kind.

Nog te vaak worden kinderen met TOS pas op de basisschool ‘ontdekt’. Waarbij dan vooral het gedrag opvalt, niet zozeer de gebrekkige expressieve taal. Dus kijken we in hoofdstuk 3 naar de signalen. Wanneer kun je zeggen dat er gesproken kan worden van een ‘niet pluis’-gevoel op het gebied van de ontwikkeling van het taalbegrip en de expressieve taal? Wanneer verwijst je door naar de logopedist of het audiologisch centrum?

1 Per 1 augustus 2015 zijn de scholen en diensten ambulante begeleiding, voorheen aangeduid met ‘cluster 2’, opgegaan in de ‘instellingen voor auditief en/of communicatief beperkte leerlingen’. De instellingen verzorgen speciaal onderwijs en ondersteuning in het reguliere onderwijs of binnen het speciaal onderwijs in de samenwerkingsverbanden (PO, VO en MBO) aan leerlingen die doof, doofblind of slechthorend zijn en/of een taalontwikkelingsstoornis hebben. In de praktijk blijkt dat deze term ‘cluster 2’ nog altijd wordt gebruikt

'De kern van TOS is voor iedereen verschillend.' (De TOSfabriek)

In dit boek worden praktische tips aangereikt voor de begeleiding. Die tips kun je echter niet algemeen inzetten, omdat niet elk kind met TOS dezelfde hulpvragen heeft en dezelfde problemen ervaart. Elk kind is uniek, ook het kind met TOS. Het is belangrijk dat je erachter komt wat de hulpvragen en de onderwijsbehoeften zijn van het kind met (een vermoeden van) TOS.

Jonge kinderen met (een vermoeden van) TOS kennen grote individuele verschillen. Je moet dus maatwerk bieden als je hen ondersteunt. Wanneer je een interventie inzet die niet bij het kind past, zal die niet werken, geen succeservaring opleveren voor het kind en de leerkracht, terwijl je die nodig hebt voor groei. Groei op communicatief gebied, sociaal-emotioneel gebied en met betrekking tot het leren.

De sociaal-emotionele ontwikkeling verdient sowieso grote aandacht bij kinderen met TOS. Hoe ervaren ze hun belemmeringen in de communicatie op school en in het contact met anderen? In hoofdstuk 4 ga ik dan ook dieper in op communicatieve redzaamheid, en op wat het betekent als het kind onvoldoende communicatief redzaam is.

De gevolgen van TOS voor de sociaal-emotionele ontwikkeling bespreek ik dan in hoofdstuk 5. Waarna ik in hoofdstuk 6 de acceptatie van kinderen met TOS bespreek, maar ook aantoon hoe je hun meer inzicht geeft in hun TOS aan de hand van psycho-educatie met daarbij aandacht voor hun sterke kanten en mogelijkheden

Bij de sociaal-emotionele ontwikkeling en aansturing van cognitieve processen speelt de innerlijke taal een belangrijke rol. Die innerlijke stem stuurt namelijk het gedrag en handelen aan dat volgt op ons denken. De executieve functies zijn cognitieve processen, wat ons handelen en ons talige denken aanstuurt. Beide aandachtspunten bespreken we dan ook in hoofdstuk 7 en 8.

In hoofdstuk 9 lees je hoe TOS bij meertalige kinderen gesignaleerd kan worden alsook welke ondersteuning kan worden gegeven. Wanneer spreken wij van TOS bij meertalige kinderen? Hoe kunnen wij hun ouders bereiken, zodat zij meegaan in de noodzakelijke stappen?

In hoofdstukken 10 en 11 ga ik uitgebreid in op de interactie met een kind met TOS en het ondersteunend taalonderwijs. Het zijn de meest praktische hoofdstukken in dit boek, waar je meteen mee aan de slag kan in de klas. Wanneer er sprake is van een onvoldoende expressieve taalontwikkeling en onvoldoende taalbegrip, is dat van invloed op alle vakken die het kind dagelijks aangeboden krijgt in de klas. Uit onderzoek blijkt een hoge relatie met dyslexie. Leesbegrip en woordenschat zijn ook enkele belangrijke voorwaarden om goed begrijpend te kunnen lezen. Ook het redactierekenen vraagt om taal, het kind met TOS heeft dan ook niet alleen moeite met talige vakken, maar ook met rekenen.

In hoofdstuk 13 bespreek ik enkele belangrijke knelpunten gerelateerd aan de onderwijsbehoefte van het kind met TOS. De school, de klas en het klassenmanagement zijn

zeker ook aandachtspunten wanneer wij het hebben over de onderwijsbehoeften van het kind met TOS. Bij de schoolkeuze is het van belang om eerst te kijken in welke setting een kind succeservaring ondervindt. Het speciaal basisonderwijs kan op een aantal punten meer tegemoetkomen aan de onderwijsbehoeften van het kind met TOS. Maar om ouders de juiste school te helpen kiezen, moet je hun een goede onderbouwing bieden. Hopelijk helpt dit boek daarbij.

Een goede overdracht naar het vervolgonderwijs mag ook niet ontbreken. In groep 8 is dit de taak van de leerkracht en de interne begeleider. Betrek daarbij zeker ook het kind zelf, zodat het kind de overstap als veilig ervaart. Tenslotte treedt het kind daarbij een totaal nieuwe wereld binnen. Wanneer het vervolgonderwijs op de hoogte is van zijn hulpvragen en de gewenste ondersteuning kan bieden, is dit voor het kind een goed begin om met succes een start te maken in het vervolgonderwijs.

Tot slot nog even dit. In dit boek schrijf ik over het algemeen over 'hij', 'ouders' en 'het kind', waar je ook 'zij', 'verzorgers' en 'de leerling' kunt lezen. Ik schrijf ook eerder over 'kinderen' dan over 'leerlingen'. Iets waarover ik veel heb getwijfeld, omdat wij het in de bovenbouw minder vaak over kinderen hebben en eerder over leerlingen. Toch koos ik uiteindelijk voor deze termen, om de tekst niet nodeloos complex te maken.

En dan nog iets over de voorbeelden in dit boek. Daarmee wil ik de problematiek 'visualiseren' en concreet maken. Hoewel gebaseerd op de praktijk, zijn de voorbeelden echter fictief (inclusief de namen). En de hoofdstukken bieden niet alleen handvatten om de kinderen uit deze voorbeelden te begeleiden, zeker niet.

1

Wat is TOS?

'The child begins to perceive the world not only through his [or her] eyes but also through his [or her] speech.' (Lev Vygotsky)

1.1 INLEIDING

Een taalontwikkelingsstoornis is geen 'modern' probleem. En toch blijkt een 'taalontwikkelingsstoornis' in de onderwijspraktijk, maar ook in de voorschoolse periode en zeker in het voortgezet onderwijs en het mbo nog altijd relatief onbekend bij de professionals. De term TOS is vaak wel bekend, maar er is nog veel winst te behalen wanneer wij spreken over het herkennen van de signalen en het herkennen van de hulpvragen van het kind met TOS. Vaak wordt het kind met bepaald gedrag niet herkend als een kind met ernstige problemen in de communicatieve redzaamheid, waaruit blijkt dat de signalen en de problemen die TOS met zich meebrengt niet altijd bekend zijn in de praktijk. Dit zou het idee kunnen geven dat deze problematiek minder of niet voorkomt in de klas, maar niets is minder waar. Uit onderzoek is gebleken dat er gemiddeld één à twee kinderen in de klas ADHD hebben. Wij spreken van prevalentiecijfers wanneer de aanwezigheid van de problematiek na onderzoek wordt uitgedrukt in percentages. Hoe vaak komt TOS voor in de klas? Uitgaande van de prevalentiecijfers zoals hieronder weergegeven kunnen wij stellen dat er minstens zo veel kinderen zijn met TOS als met ADHD. Volgens deze onderzoekscijfers zijn er minder kinderen met autisme dan met TOS. In elke klas van dertig kinderen zijn er ongeveer twee kinderen met TOS. De prevalentiecijfers zijn als volgt (Gerrits, 2014):

Prevalentie TOS: 7%	(Tomblin e.a., 1997, Leonard, 2014)
Prevalentie ADHD: 5%	(Bishop, 2010)
Prevalentie Autismespectrumstoornis: 1%	(Bishop, 2010)

Ongeveer 7% van de vijfjarigen en de schoolgaande kinderen heeft een aangeboren taalontwikkelingsstoornis (TOS). Het is dan ook de meest voorkomende stoornis bij jonge kinderen in de voorschoolse periode en bij aanvang van het basisonderwijs, maar tegelijk de minst bekende. Voor de taalontwikkelingsstoornis is ook niet direct een ver-

klaring te vinden. Dat alles maakt een vroege signalering extra moeilijk (Gerrits, 2018). Terwijl dus toch een grote groep kinderen ermee kampt in de periode voor de school, in het (speciaal) basisonderwijs en het vervolgonderwijs. Waarbij nog veel kinderen met een (vermoeden van) TOS 'gemist' worden in de voorschoolse periode, terwijl een vroege signalering net wenselijk is.

Ook recenter onderzoek geeft hetzelfde hoge prevalentiecijfer van 7,5%:

'At school entry, 7.58% of children have clinically significant language disorder of unknown cause associated with increased rates of social, emotional and behavioral difficulties, and academic underachievement.' (Norbury e.a., 2016)

Doordat de stoornis nog altijd relatief onbekend is, is er ook nog te weinig onderzoek verricht naar oorzaken, gevolgen, diagnostiek en behandeling. Wel vindt er wereldwijd steeds meer onderzoek plaats en leert men steeds meer over de belemmeringen en de hulpvragen van kinderen met TOS.

1.2 BESTAAT ER EEN EENDUIDIGE DEFINITIE VOOR TOS?

Taalontwikkelingsstoornis of een taalontwikkelingsachterstand

Bij een taalontwikkelingsstoornis spreken wij van een hardnekkige en onzichtbare handicap die veel gevolgen kan hebben voor de algehele ontwikkeling van het kind.

Wanneer de taalontwikkeling op jonge leeftijd achterblijft ten opzichte van leeftijdsgenootjes, spreken wij in de eerste plaats van een taalontwikkelingsachterstand (TOA). Deze kan zich al op erg jonge leeftijd voordoen, bijvoorbeeld wanneer de eerste woordjes niet worden gesproken met twee jaar of als een baby te weinig brabbelt.

Bij een taalontwikkelings-*achterstand* spreken wij van een onvoldoende taalaanbod. Een taalontwikkelingsachterstand kan door verschillende oorzaken ontstaan:

- een stoornis bij het kind;
- een trauma of ziekte;
- een afwijking aan de spraakorganen;
- (tijdelijke) slechthorendheid;
- onvoldoende taalaanbod in de omgeving.

Er wordt veelal gedacht dat TOS te maken heeft met onvoldoende aanbod van de Nederlandse taal in de omgeving van het kind. Dat het een 'blootstellingsachterstand' heeft, omdat het taalaanbod verwaarloosd wordt. Maar in dat geval spreken we van 'verwaarlozing van het taalaanbod' en dus over een taalontwikkelingsprobleem of taalontwikkelingsachterstand (TOA), niet over een taalstoornis. Dit komt bijvoorbeeld voor bij

meertalige kinderen of kinderen in achterstandswijken die in de eerste vier jaar thuisblijven en geen voorschoolse educatie volgen. Er wordt ook dikwijls aangenomen dat de TOS vanzelf over zal gaan, dat het kind 'eroverheen groeit'. Hier ligt een belangrijk onderscheid. Een *taalontwikkelingsachterstand* kan ingelopen worden met extra hulp en aandacht, een *taalontwikkelingsstoornis* zal je altijd parten blijven spelen, in je hele leven. Zeker, een kind kan groeien in zijn ontwikkeling en met de juiste aandacht en een goede, gerichte interventie zal TOS mogelijk minder impact hebben op het dagelijks functioneren, maar een stoornis gaat niet over.

De stoornis betreft in de eerste plaats de taalontwikkeling en zegt niets over de intelligentie van het kind. Een kind met TOS komt misschien minder goed uit zijn woorden, kan misschien niet de juiste woorden vinden, maar kan verder wel de situatie begrijpen, zoals ieder ander kind. Het is de taal die het kind in de weg staat en belemmert in het contact en het communicatief redzaam zijn.

Kinderen met een taalontwikkelingsstoornis vertonen een zorgelijke taalontwikkelingsachterstand, maar niet alle kinderen met een taalontwikkelingsachterstand hebben een taalontwikkelingsstoornis.

Definitie TOS

Zoals al verteld, is TOS een hardnekkige en onzichtbare handicap die veel gevolgen kan hebben voor de algehele ontwikkeling van het kind. Het is dan ook belangrijk om het onderscheid tussen een taalontwikkelingsachterstand (TOA) en taalontwikkelingsstoornis (TOS) te maken, zodat de juiste interventies ingezet kunnen worden waarmee men de algehele ontwikkeling van het kind bewaakt en monitort.

Een kind met TOS dat te weinig groeit in de taalontwikkeling ondervindt veel problemen in de communicatie. Daardoor loopt het op den duur tegen onmacht en frustratie aan, wat dan weer zijn sociaal-emotioneel welbevinden en gedrag beïnvloedt. Niet het gedrag van het kind dat wij zien vanuit frustratie en onmacht is dan voorliggend, maar vooral de hulpvraag die het kind niet kan verwoorden en wij niet horen. Taal heeft op veel manieren invloed op de ontwikkeling van elk kind, taal is zeker ook belangrijk voor het leren over gevoelens van anderen en jezelf, en voor het vormen van sociale relaties. Zie hierover ook hoofdstuk 5.

'TOS wordt gedefinieerd als een beperking in taalbegrip en/of taalproductie waarbij de taalproblemen niet kunnen worden verklaard door aantoonbaar hersenletsel, intelligentieproblemen, gehoorverlies, lichamelijke problemen of sociaal-emotionele problemen.' (Kamphuis & Hermsen, 2015)

Daarnaast omschrijven Gerrits e.a. (2012) TOS als:

- een neurobiologische ontwikkelingsstoornis;
- van genetische oorsprong;
- die zich kenmerkt door een taalontwikkeling die beduidend achterblijft bij die van leeftijdgenoten, met inbegrip van de interindividuele variaties daarin, binnen de regionale en sociale variëteit van taal die het kind heeft verworven.

'De oorzaak van TOS ligt in een neurobiologisch defect, er is geen duidelijke verklaring vanuit een afwijkend verloop van de (zintuiglijke) ontwikkeling van het kind of vanuit onvoldoende taalaanbod.' (Gerrits, 2017)

- TOS is een neurocognitieve stoornis en dit betekent dat taal in de hersenen minder goed wordt verwerkt. TOS kan bovendien zowel in het taalbegrip als in de taalproductie voorkomen, en in alle aspecten van de taal (fonologie, semantiek, (morfo)syntaxis en pragmatiek) en modaliteiten van taalvaardigheid (gesproken taal, geschreven taal en gebarentaal).

'Kinderen met TOS zijn slimme kinderen die moeite hebben met praten en vertellen, en met het begrijpen van wat anderen zeggen.' (Gerrits, 2017)

Voorheen was er sprake van een basisindeling voor taalontwikkelingsstoornissen: een specifieke groep (S-TOS) en een niet-specifieke groep (TOS). De term 'specifiek' is niet meer wenselijk (NVLF, 2017), omdat inmiddels is aangetoond dat kinderen met TOS vaak ook op andere gebieden moeilijkheden ondervinden, zoals problemen met de executieve functies en/of het werkgeheugen, het gedrag en hun sociaal-emotionele ontwikkeling. Er kan ook sprake zijn van een comorbiditeit, dus van TOS in combinatie met een andere ontwikkelingsstoornis.

In plaats van niet-specifieke of secundaire TOS spreken we nu over 'TOS samenhangend met X', als het kind naast taalproblemen een duidelijk aanwijsbare en/of vastgestelde ontwikkelings-of zintuiglijke stoornis heeft. In de andere gevallen hebben we het gewoon over 'TOS'.

Bij 'taalontwikkelingsstoornissen samenhangend met X' verloopt de taalontwikkeling vertraagd of afwijkend als gevolg van of in combinatie met een ander probleem, zoals:

- een auditieve beperking;
- moeite met de contactname;
- een andere ontwikkelingsstoornis;
- een verstandelijke beperking.

Taalverwerving is een proces dat bijna automatisch en onbewust verloopt. Een taalrijke omgeving en aandacht voor de interactie zijn daarbij onontbeerlijk en beïnvloeden zeker de taalontwikkeling. Maar ze zijn niet van invloed op het wel of niet ontstaan van een taalstoornis.

De meeste kinderen leren taal grotendeels spelenderwijs, op een *impliciete* manier vanuit een aangeboren taalvermogen, maar alleen wanneer ze zich in een taalrijke omgeving bevinden met voldoende kwalitatief taalaanbod en interactie met het kind.

Dit start vanaf dag één na de geboorte. Bij een aanzienlijk deel van de kinderen verloopt de taalontwikkeling namelijk helemaal niet voorspoedig. Zo heeft ongeveer 7% van de 5-jarigen TOS (Norbury e.a., 2016), bij hen is dit aangeboren taalvermogen onvoldoende aanwezig. Voor hen is 'taalleren', zonder dat daar een duidelijke aanwijsbare oorzaak voor is, extreem moeilijk en zijn deze kinderen aangewezen op *expliciet* taalaanbod. Het leren van taal gaat bij het kind met TOS niet vanzelf, zij leren taal niet 'spelenderwijs' of impliciet aan, ook niet in een taalrijke omgeving.

'Ieder kind is uniek, ook een kind met TOS.'

De kern van een taalontwikkelingsachterstand is voor iedereen verschillend. Ook kinderen met TOS vormen een heterogene groep, omdat hun achterstand in de taalontwikkeling varieert qua aard en ernst. Daarnaast is de taalontwikkeling van een individueel kind vaak dynamisch, omdat hun taalvaardigheid verandert naarmate ze ouder worden.

Over een classificatie in gradaties van de ernst van TOS bestaat geen consensus. Kinderen met TOS ervaren op het gebied van taal allemaal verschillende problemen.

Deze kinderen moeten gevolgd en gemonitord worden op het gebied van de taalontwikkeling en hun communicatieve redzaamheid moet daarbij goed in kaart gebracht worden. Taal is dynamisch, kinderen ontwikkelen zich, daarom is het ook een 'ontwikkelingsstoornis'. Ze gaan langzaam vooruit, maar als je ze goed volgt in hun ontwikkeling, kunnen ze met de juiste interventie en begeleiding vooruitgang boeken. De mate van de communicatieproblemen kan door de jaren heen ook wisselen. Zo kan een kind na een moeilijke start in de voorschoolse periode en bij aanvang in het (speciaal) basisonderwijs almaar meer vooruitgang laten zien, maar in de puberteit en bij de overstap naar het voortgezet onderwijs weer grote communicatieproblemen hebben, die schoolsucces in de weg staan.

Annette Scheper en Ellen Burger geven in het boek *Kinderen met specifieke taalstoornissen* (2013) aan dat taal een directe communicatie tussen mensen mogelijk maakt. Daar in omschrijven zij vijf functies van taal:

- het creëren van sociale verbondenheid;
- het uiten en begrijpen van emoties, behoeften en ideeën;

- het sturen en het organiseren van het denken;
- het verwerven van kennis en informatie die in de maatschappij aanwezig zijn. Daarvoor zijn een goede leesvaardigheid en leesbegrip noodzakelijk;
- het markeren van culturele identiteit: via de moedertaal voelt iemand zich verbonden met zijn etnische groep of taalgroep.

‘Een taalontwikkelingsstoornis (TOS) kenmerkt zich door een achterblijvende én afwijkende taalontwikkeling.’ (Gerrits, 2017)

Een taalontwikkelingsstoornis belemmert een kind al heel jong in zijn deelname aan zijn directe omgeving en in zijn (leer)ontwikkeling. Bovenstaande functies geven aan hoe deze ontwikkeling en participatie beïnvloed worden wanneer er sprake is van TOS. Het kind wordt niet alleen op de dagopvang, op school en thuis belemmerd in zijn algemene groei, maar ook in de participatie met anderen en op sociaal-emotioneel gebied. Later kan het ook minder makkelijk succesvol deelnemen aan de maatschappij en belemmeringen ondervinden in het verwerven van nieuwe kennis. Niet alleen het communiceren verloopt daarbij moeizamer, maar ook de denkontwikkeling en het handelen tijdens de dagelijkse activiteiten die wij als vanzelfsprekend ervaren. Het taaldenken, het leggen van verbanden, het begrijpen van situaties, problemen oplossen en het abstracte denken worden immers aangestuurd door *innerlijke taal*.

TOS grijpt dus diep in op de ontwikkeling van een kind, wanneer deze stoornis niet vroegtijdig ontdekt wordt en er geen ondersteuning wordt geboden (Isarin e.a., 2017). Ook wanneer TOS wel vroegtijdig ontdekt is, heeft dit invloed op de ontwikkeling van een kind, maar dan is de prognose wel beter, ook voor de andere ontwikkelingsgebieden dan de taal.

‘Van een taalontwikkelingsstoornis kunnen we spreken als een kind in de schoolgaande leeftijd nog zoveel moeite heeft met het produceren of begrijpen van taal dat dit het dagelijks functioneren thuis en op school negatief beïnvloedt.’ (Vissers, Isarin, Hermans & Jekeli, 2021)

Deelkracht.nl² belicht in het TOS-Spraaktaal-web zes aandachtspunten of gebieden waarin kinderen met TOS problemen ondervinden:

Spraakklanken: klanken vervangen of weglaten, klanken en woorden vervormen, moeite met verwerken van klanken.

Leren en onthouden: moeite met leren en onthouden van taal, moeite met (op)volgen van instructie, moeite met leren van patronen in taal.

Interactie: moeite met communicatie in verschillende situaties, moeite met gesprekken, moeite met afstemmen op sociale signalen.

Verhalen: moeite met het leggen van verbanden, moeite met onderscheiden van hoofd- en bijzaken, moeite met vertellen van een samenhangend verhaal.

Zinnen: moeite met het maken van correcte zinnen, moeite met het vervoegen en verbuigen van woorden, moeite met complexe zinnen, moeite met volgorde van woorden in een zin.

Woorden: moeite met het vinden van woorden, moeite met het begrijpen van woorden, gebruik van te algemene woorden, een te beperkte woordenschat.

Taalproblemen vallen niet altijd op, *spraakmoeilijkheden* wel. Het valt dan ook minder op wanneer je moeite hebt met het verwerken van taal of vinden van woorden in je hoofd. Je merkt het pas als iemand erg vaak naar woorden moet zoeken, woorden verkeerd uitsprekt of in zinnen spreekt die niet kloppen.

1.3 GEEN 'MODERNE' PROBLEMATIEK, TOS IS VAN ALLE TIJDEN **TOS: een hardnekkige en onzichtbare 'handicap'**

Een taalontwikkelingsstoornis is zeker geen 'modern' probleem, zoals dit ooit ook gezegd werd over dyslexie. Vroeger was er geen naam voor kinderen met ernstige spraaktaalproblemen. Halverwege de 18^e eeuw sprak men van *spraakgebrekkige kinderen* en in 1862 ontstond in Amsterdam de 'Inrichting voor Spraakgebrekkigen'. In 1932 werd in Den Haag de eerste school voor '*horendstommen en spraakgebrekkigen*' geopend.

Het rapport van de commissie-Rispens (1995) was de basis voor de veranderingen in het speciaal onderwijs. Er werd voor het eerst gesproken over leerlinggebonden financiering (LGF). Op basis van een indicatie kregen kinderen met een specifieke ondersteuningsbehoefte een zorgbudget mee (in een 'rugzakje'). Het uitgangspunt hierbij was zeggenschap en het verruimen van de keuzemogelijkheid van onderwijs voor ouders.

2 <https://www.deelkracht.nl/producten/leg-uit-wat-tos-is-met-spraaktaalweb/>

Er werd eind jaren 90 overgegaan tot het instellen van regionale expertisecentra, de vier clusters, waaronder cluster 2.

Omdat de TOS-problematiek onbekend was binnen het onderwijs kwamen kinderen met ernstige taalontwikkelingsproblemen voor het ontstaan van het cluster 2-onderwijs vaak op scholen voor moeilijk lerende kinderen (ZMLK) terecht, of op scholen voor moeilijk opvoedbare kinderen (ZMOK, tegenwoordig 'cluster 4'), door het ongewenste gedrag dat deze kinderen vaak laten zien, uit onvermogen. Er was nog onvoldoende kennis over ernstige spraaktaal-problemen.

De problematiek rond de taalontwikkeling en rond TOS kreeg meer aandacht toen er meer onderzoek werd verricht op het gebied van de taalontwikkeling en taalontwikkelingsstoornissen. In de loop der jaren waren er verschillende benamingen voor deze stoornis, zoals een taalachterstand of een 'dysfatische ontwikkeling'. Uiteindelijk werd het ESM, of ernstige spraak- en taalmoelijkheden.

In de jaren negentig kregen kinderen met ernstige problemen in de spraak-taalontwikkeling een indicatie SH, 'Slechthorend', wanneer er sprake was van ESM. Met de SH-indicatie hadden deze kinderen een 'rugzak' oftewel een financiering voor cluster 2. Dit betekende dat zij ambulante hulp kregen van een cluster 2-instelling, of ze werden doorverwezen naar een school met onderwijs aan slechthorende en dove kinderen, kinderen met ESM en kinderen met autisme, waarbij de communicatieve problemen centraal stonden.

Deze SH-indicatie betekende dat deze kinderen problemen ondervonden met de auditieve verwerking van taal, met de communicatieve redzaamheid en met spraak. Hun hulpvraag kwam op veel gebieden overeen met de hulpvragen van een slechthorend kind.

In 2014 werd er gekozen voor de afkorting TOS, 'taalontwikkelingsstoornis'. De letterlijke vertaling van de term waarmee de stoornis wereldwijd benoemd wordt, namelijk DLD of Developmental Language Disorder. Deze afkorting moet meer recht doen aan de problematiek van kinderen en (jong)volwassenen met een spraaktaalstoornis. Tegelijk maakt de term aan ouders duidelijk dat het niet aan hen ligt; TOS is een aandoening in het kind, het is een ontwikkelingsstoornis. Van TOS kun je niet genezen na behandeling, maar als we het serieus nemen, kunnen we er wel wat aan doen.

Recent onderzoek besteedt ook aandacht aan de relatie tussen TOS en gedrag. Gedrag is wat volgt op zwakke executieve functies en onvoldoende innerlijke spraak. Ook is er veel onderzoek naar TOS en de gevolgen ervan voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind. Door alle onderzoeken in het veld groeit de kennis over taalontwikkeling en taalontwikkelingsstoornissen bij kinderen.

Waar we evenwel voor moeten waken, is dat de term 'stoornis' niet tot uitsluiting of discriminatie leidt.